

СВІТОГЛЯД ТА ЕСТЕТИКА МИСЛЕННЯ ЛЕСІ УКРАЇНКИ В ДАВНІХ І НОВІШИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ

Аналізуються світоглядні джерела творчості Лесі Українки та їх висвітлення в критиці. З'ясовано особливості світогляду письменниці в дискурсі зіткнення ідеологій та крізь призму сучасної кризи суспільної думки, втрати основних орієнтирів національної ідеї.

Ключові слова: інтенції, мислетворення, світогляд, духовність, буття, ідея, нігілізм, соціалізм, часопростір, самоідентифікація, адекватність, боротьба ідей.

Загадка генія манить однаково у вік прогресу, як і на зорі людства. Генії України, а серед них Леся Українка, – не виняток, а оздоба світового пантеону. Виняткове те, що менше пізнана й сприйнята своїм найкращим „я” в серце і розум поспільства, національний дискурс мислення й чину. Звичка мислити в рамках „злоби дня” до сьогодні тяжіє й диктує розумові, тривало поневоленому. Сприяє недостатня поінформованість, при якій брак поживи для мислення, емоції заповнюють мислительний простір.

Незважаючи на об'ємні напрацювання критики, існує проблема невпізнаності Лесі Українки. серед причин звужена, часом хибна методологія дослідження тексту лише як форми, а не енергії слова, що, насажена інтенціями автора, дає початок думці. Класичні тексти, ці потужні університети мови, крім національної самоідентифікації, допомагали б понівеченій сучасній стилістиці, виправляючи думку. Ясне слово буває породжене лише ясним мисленням. Така гармонія властива естетиці слова Лесі Українки. Завдяки цьому складні сюжети її творів доступні кожному, хто навчений читати.

Та за сюжетами – багатовимірна постать письменниці, ті заховані в пісках сюжети з незакінченої поеми „Екбаль-Ганем”.

Ще вони не знайдені, незважаючи на численні дослідження критики. Не досліджені багатства мислених глибин, особливо щодо тих загальнолюдського закрою проблем, у фокусі яких Україна постає часткою світової спільноти, рівною за філософською глибиною осмислення своєї життєтворчості, красою виразу.

На різночитаннях творчості Лесі Українки позначається недостатнє його введення в контекст ідейних змагань, що відбувалися на зламі віків. Цей дискурс української науки ще перебуває в процесі становлення понівеченого простору мислення. Знищення й табування документів і текстів, лабіринт „кривих дзеркал” деструкцій сьогодні надолужується ускладненим інструментарієм інтерпретацій, естетичною теоретизацією на шкоду гармонії естетичного й змістового як виразу цілісності авторського „я”. В цих надуживаннях бачимо рудименти дискусій на тему „ідейне чи естетичне”, в яловості яких не можемо остаточно впевнитися, хоч нема, здається, іншого способу виразити й сприйняти цілісність інтенцій автора та форми їх вияву в Слові. Не все з набутків науки про Лесю Українку враховане й осмислене, особливо стосовно її світоглядних основ, які формувалися в час особливого зіткнення духовного та матеріального, наслідки якого позначилися і ще довго позначатимуться в долях цілих суспільних формацій.

Лише ґрунтовне розуміння світоглядних початків Слова Лесі Українки дозволить дійти глибини її думок, які постали з боротьби ідей, тогочасних і вічних. Які з них опанували письменницею, створили нерозривну єдність із цілим її єством, дали одержимість намірів втілити їх у Слово як чинник діла, які давали енергію думкам і почуттям автора – ще повинне бути досліджене. Інакше й далі, замість адекватного сприйняття, буде „підтягання” слова до певної проблеми, зацікавленень критика, його намірів, рівня рецепції, як також творчої спромоги. Погляд із власної платформи, навіть добре теоретично обґрунтованої набутками світового естетичного мислення, все ж не гарантує, що саме слово автора буде в епіцентрі дослідження.

Овиди світогляду, реєстр національних проблем у шатах екзотичних складних сюжетів, піднятих на гуманістичний прапор всесвітніх устремлінь, докладені зусилля, щоб донести ці проблеми до сучасників як спонуку до дії,— все вимагає особливо вдумливого звертання до джерел слова, яким ці проблеми Лесі Українка висвітлила. Особливо коли врахувати, що, попри всю екзотичність тематики, яку обирала для цього письменниця, вона звучать у високій простоті та ясності рідного слова, інтерпольована на долю українського народу.

Є глибокі й цікаві спроби дослідити міфологічні аспекти її творчості (Я. Поліщук). Багато раціонального в теорії гендерного осмислення тексту Лесі Українки. Нові теорії проте потребують постійного повернення до вже відомого, сказаного авторитетами і сприйнятого як істина.

Прикладом можуть служити оцінки Івана Франка, який першим помітив велич Лесиного слова. Однак слова захоплення контрастують із густо розсипаними негативними зауваженнями. Не приховує критик менторського тону, тому негативні зауваження нещадні в прямоті, властивій Франкові, безапеляційності, що закриває високу й точну рацію оцінок. Поезію збірки „На крилах пісень” критик вважає „реакцією хворої душі проти суворой дійсності” [5, 40]. Говорить про надто слабкі нерви „в молодой, вразливой й хворой дівчини... щоб зважитися на переживання й відтворення таких суворих сцен, які письменникові звичайно завдають вдсятеро більше муки, ніж це відчуває читач” [5, 40]. Сусідить і протирічить цьому сентенція „чим більше її здоров’я слабко, тим більше міцнів її дух” [5, 40]. „Витання в абстрактному патріотизмі”, недостатню увагу „тим реальним відносинам людської суспільності, на яких виростає і щоденне горе, і великі ідеальні змагання до свободи і рівності” пояснює Іван Франко тим, що „забезпечене економічне та соціальне становище не змушувало її поринати в бурхливе море соціальних контрастів” [5, 261]. Зміцнення духу письменниці пов’язує однозначно з її помітним поворотом „на поле соціальне”, до народництва, що варто б піддати сумніву не тіль-

ки з огляду на протиріччя з попередньою сентенцією, але й на реальні факти, коли на лікування Леся Українка заробляла репетиторством. Слова співчуття більше б пасували для некролога: „...особисті відносини авторки зложилися так сумно, що ми ледве чи діждемося від Лесі Українки всього того, що вона могла б дати нашому письменству” [5, 40].

Критичні зауваження стосуються естетики ранньої поезії. Франко бачить вплив народництва, епігонство. Її „талант отрясся з повивачів тієї несамостійності, що путає кожного поета при перших його кроках” [5, 254]. добачає „дитячу імпресіоністику”, „дитячо-примітивні форми”, „примітивно звіршовані дитячі враження”, „ніякого особливого майстерства”. Звертання до біблійних тем вважає даниною моді. В поемі „Місячна легенда”, вважає Франко, „розділи порозривані, мотивування їх слабе або зовсім ніяке, оброблення многословне, віршова форма млява й монотонна. Слабкими називає Іван Франко вірші „Зоряне небо”, „Зоря”, „До мого фортеп’яно”, „В магазині квіток”, „Сон літньої ночі”, „На давній мотив” та інші. Підсумовує сказане так: „Цвіти і зорі, зорі і цвіти – ось увесь зміст тих поезій. А коли додати до того досить монотонну форму, многословність і брак пластичних картин та брак виразного, сильного чуття, то не здивуємо, що ті вірші не будять в нас ніякого настрою і читаються без смаку, як ремісницька робота, не раз добра і старанна, але все-таки без душі” [5, 263].

Відчутно, що оцінки здійснені з позиції, відмінної від тих, на яких будувався світогляд Лесі Українки. Франкова позиція визначалася ідеєю його життя – зробити свій народ щасливим, а літературу – рівною світовим. Не мав багато спільників на цьому шляху. В кожній талановитій людині їх шукав, намагався відчутти поруч підтримку однодумців, ставив до них такі ж високі вимоги, як і до себе. Саме зі світоглядно-естетичних позицій Франка витворено традиційну „матрицю” світогляду Лесі Українки. Він же поставав на іншому ґрунті й у інших вимірах сприймання світу та його оцінок.

Спробу збагнути цей світ зробив одним із перших Михайло Драй-Хмара в ґрунтовній праці „Леся Українка. Життя і творчість” [3]. Критик виявив досконале знання текстів, намагався глибше й тонше з’ясувати світоглядно-естетичні засади творчості, вводив документальні матеріали, дуже на той час обмежені. Виходив із позиції єдності життя й творчості, відчуваючи певну суголосність із власними інтенціями, зокрема естетичними.

Одною з причин, що ці наміри реалізовані не до кінця, стало те, що критик не зміг вийти за межі силового поля Франкової позиції. Критик використовує її „матрицю”. Драй-Хмара також говорить про учнівство поетеси, яка наслідувала „то Гейне, то Мюссе, то Шевченка, то свою матір, то Старицького” [3, 81]. Неадекватною є критика пейзажів у поезіях Лесі Українки, де мала б відчуватися „справжня природа чи то Волині, чи то Поділля.... Скрізь тут природа ідеалізована, змальована в якомусь народньо-шевченківському стилі. Це не більше ні менше, як звичайні трафарети, що подибуємо їх у письменників народньо-романтичної школи” [3, 81]. Зауваження очевидно неадекватне щодо поезій Лесі Українки, яка не просто знала й любила природу, а відчувала себе її органічною часткою. Сам відчуваючи як митець „леління рідної розмови”, критик Драй-Хмара „не почув”, яка „горда, ясна, огниста” мова неба у вірші Лесі Українки „Зоряне небо”, якою мелодикою слова дихають вірші поетеси. Витлумачив її як запозичення з Гейне, Міцкевича та інших митців. Звернувши увагу на образи, не побачив у них природи України.

Наміри М. Драй-Хмари розкрити творчість Лесі Українки суголосні з власними світоглядно-естетичними прагненнями. Відчував і знаходив спільні джерела в постаті й творчості Великої Українки. Та як дослідник і критик виступає її учнем. Не реалізував тих намірів, оскільки світоглядно-аналітичний інструментарій значною мірою інспірований рівнем сформованої на той час ідейно-естетичної традиції, впливами авторитетів,

найбільше Франка та Драгоманова. Звідси відчутний дисонанс між намірами критика й рівнем їх реалізації.

Світогляд же Лесі Українки визначався не учнівством навіть у видатних учителів – Драгоманова і матері, тим більше не сукупністю знань і життєвих фактів, почерпнутих із суспільного досвіду. Він мав глибоко філософське підґрунтя, засноване не тільки на знаннях. До його характеру можна достосувати слова видатного вітчизняного філософа ХІХ ст. Памфіла Юркевича. Він вважав філософський світогляд „не механізмом, котрий передбачає складність буття, а його достоїнством або ідеєю... Буття існує за силою свого достоїнства або ідеального сенсу” [7, 28]. Для світогляду й творчості Лесі Українки були властиві саме такі ознаки, сутність яких окреслена вищими осягами філософської думки. Це пошук цілісного універсального світогляду, вільного від односторонності і вад як європейського раціоналізму, так і емпіризму, ідеал цілісного знання й цілісного життя. Твори ця цей ідеал із багатьох джерел, усі без винятку проектуючи через власну духовність на Україну та її народ.

Дослідники творчості Лесі Українки достосовували типовий для більшості митців шаблон зростання. Геніям же властивий, як відомо, несповідимий шлях, як і особливий, провіденційний характер мислення. Не випадково Леся Українка часто зверталася до перекладів текстів видатних європейських поетів-мислителів. У книзі “Разговори с Гёте” Еккерман підкреслює, як Гете на схилі літ згадував і дивувався, що в ранніх віршах він мислив категоріями зрілої, збагаченої досвідом людини, внутрішнім зором проглядаючи поняття філософського масштабу. Справді, світогляд удосконалюється, збагачується з роками. Але очевидне й те, що таємниця його основ, як і таємниця мислення й інтенцій залишиться ще довго не розкритою для людства. Тому версії світогляду Лесі Українки та прочитання її творчості можуть бути багатомірні, неосяжні, як і її постать. Творчість Лесі Українки, сутність сприймання нею національних основ буття інспірувала багатоманітність підходів до трактувань її Слова.

Цікава, хоч і неординарна, як на традиційне мислення, концепція Володимира Шаяна. Дослідник бачить постать Лесі Українки в малоосвітлених ракурсах, зокрема аналізує дохристиянські джерела ідей та естетики її творчості, вплив на письменницю їх філософського змісту. Говорить про зацікавлення Лесі Українки світоглядом, традиціями та обрядами українців та народів світу саме в давніх часах. Зауважив В. Шаян таємничу змістову схожість окремих дощечок „Велесової книги” і деяких давньоіндійських гімнів („Гімн богині ранкової зорі”), перекладених Лесею Українкою, що до них проявляла особливий інтерес. Дослідник був певен, що Леся Українка – пророк, як Шевченко, Сковорода, підкреслював наявність глибоких національних начал у світогляді й творчості. Вважав, що вони нав’язані ірраціональними силами, дух яких опікувався німецьким Лесиним тілом, наснажував її слово турботами і роздумами про Україну. Джерела світогляду письменниці добачав В. Шаян у впливах дохристиянських уявлень. Звертав особливу увагу на національні елементи в ідеях та естетиці творів Лесі Українки, пов’язані з образами дохристиянської міфології.

Концепцію Шаяна, як відомо, відкинули члени МУРу (Шерех) через, на їх погляд, шкідливий наскрізний містицизм. Однак вона, як і інші концепції, має право на існування в час перегляду світоглядних засад і положень, у час розкритого мислення, ширших уявлень про джерела, естетику, рецепцію творчого процесу й естетичного мислення. Сьогодні вже не таким категоричним є ставлення до ірраціонального в цій царині, хоча не зжиті й упередження. Тривале засилля прагматизму, що набрав у наші дні нових виразів, позначається на методології естетики й суспільного мислення, визнаємо це чи ні. Раціональними бачаться національні основи методології В. Шаяна, все ще недостатньо достосовані критикою до аналізу світогляду видатних представників вітчизняного філософсько-естетичного мислення, які визначають обличчя нації.

Я. Чопик ставить під сумнів концепт Франка про „зорі і цвіті, цвіті і зорі” у віршах Лесі Українки як „дитячий імпре-

сіонізм”. Він вважає це способом бачення світу крізь призму образно-естетичної символіки цвіту як відображення душі поетеси. Така яскрава символіка, продовжимо його думку, властива для фольклору, а не народництва. Франко ж вважав природу й квіти в поезії Лесі Українки примітивно-учнівською апологією народництва, властивою початківцям.

«Квіти слід вивчати живими,— вважає Я. Чопик,— у рості й вирощуванні, у весняному гаю Волині, де вітає свої золоті віки „первісточка біла”; по ярочках Подолля, над якими бринить веснянкова жайворонкова пісня, у розквітлому саду, де в колисочці спас „дитина, поки ще маленька”, і щебечуть до неї у сні солов’ї, трусять дзвоники мелодій легкокрилі анголики» [6, 175].

Близькість відчуття природи письменницею вже в початках творчості свідчить про наявність у її психоенергетиці глибокого етнічного коріння. Особливе зацікавлення Лесі Українки дохристиянськими мотивами й образами дає цьому вагоме підтвердження. Не раз підкреслювала письменниця, що вони „мучать” її. В час написання „Лісової пісні” роїла в думці тему „боротьби християнства з релігією предків моїх”. Мала багаті знання й багаті візуальні уявлення про міфологічні фольклорні образи. Не сприймала кривоногого, косолапого потвори Даждьбога „без спиной, с одной ноздрей”, якого скульптор Коненков зобразив „ідолищем поганим”. Не пізнавала в ньому „релігії батьків, що відбилася такими прекрасними лініями і барвами у веснянках, колядках, обрядах та легендах”, де навіть змії постає в подібі красеня-перелесника. Родина Даждьбога – перелесник, русалки, „золотокудрі сини богині-царівни, що має на чолі зорю, а під косою місяць” [4, 383]. Письменниця не педалює національного в його буденних виявах, але воно є наскрізною ознакою її творчості, відчутної в усьому, про що б не писала Леся Українка, з яких джерел би не черпала теми й сюжети.

Скасування обмежень в осягненні духовної постаті Лесі Українки висуває потребу відповідної методології й інструментарію, які дозволять пізнати характер її мислетворення, дати

концепцію особистості в дивовижно гармонійному сплаві мудрості, ніжності й сили. Потрібно розкрити характер світоглядно-філософського мислення, властивого для того часу вітчизняній традиції, яка протистояла пануючій у другій половині XIX століття, і не тільки в тогочасній Росії, нігілістичній філософії. Вона виявлялася в гострій критиці буржуазного суспільства під знаком „зривання всіх і всяких масок”. „Це була критика в усіх аспектах – економічному, політичному, етичному, естетичному і з боку не лише соціалістів та анархістів усіх мастей, а й консерваторів, неоромантиків, релігійних містиків, реформаторів, модерністів” [2, 667]. Руйнівна сила викриття буржуазності в ідеологів суспільних переворотів поєднувалася з екзальтованою мрією про нову духовність, яка дуже швидко матеріалізувалася в систему масових гіпнозів.

Уже на той час мислячі філософи добачали коріння цих процесів у характері світогляду російських інтелігентів, вважали причинами поширену поверховість знань, духовні лінощі, війовничий атеїзм. Його адепти ідентифікувалися ще з групою «Современника», що в середині століття претендували на законодавців прогресивної суспільної думки. В нових часах вони були розпропаговані як незаперечні авторитети основоположних ідей та естетики мислення. Праці М. Костомарова, П. Юркевича, Б. Кістяківського, П. Струве, М. Бердяєва, М. Фрэнка та інших замовчувалися або були піддані обструкції. Вони ж стояли на позиції гармонійного, впорядкованого суспільного прогресу, рушієм якого є знання й духовне вдосконалення особистості. Критикуючи нігілізм і прагнення суспільних переворотів без мети і адекватних для цього засобів, М. Бердяєв вважав, що це „ознаки розумового, морального й загальнокультурного декадансу. Шлях цей веде до розкладання зальнообов'язкової універсальної свідомості, з якою пов'язана гідність людства й розвиток його культури” [1, 19].

Сучасниця цих процесів, Леся Українка напевно була знайома з тими й іншими поглядами, принаймні знала про боротьбу філософських позицій із праць зарубіжних філософів.

Творчість її припадає на період загострення соціалістичної ідеології, переходу її adeptів від агітації до активної політичної та організаційної діяльності. Засилля нігілізму, поверховості мислення, ідеологічного начотництва було одною з причин, чому високоінтелектуальні твори Лесі Українки не сприймалися саме інтелігенцією, до якої апелювала письменниця, „почитаєма, але не читаєма”. Прагнення змін у долі народу хилило її до сприйняття активних суспільних дій. Ступінь філософського осмислення їх результатів, а не лише фізична недуга, спонукав писати твори, у яких кожен суспільний чи духовний переворот мав наслідком нові форми рабства.

Можливо, тому в її світогляді й естетиці виразу панівною є заперечення будь-якого, особливо духовного рабства. Естетика категорії волі домінуюча й багатоманітна. В цьому її світогляд ідентифікується з антропоцентризмом Тараса Шевченка. У світлі руйнівних суспільних наслідків войовничого нігілізму соціалістичної ідеї, які й сьогодні позначаються на суспільному мисленні, ідейно-естетичному просторі, постає важливість дослідження такої грані духовного образу головного героя писань письменниці, як інтелігентність. Національний тип інтелігента – одна зі складових частин багатогранного типу, збірної постаті героя її багатожанрової творчості, незалежно від екзотики сюжетів. Витворила цей тип і з себе, і з морально-філософського досвіду свого народу, як і з кращих духовних та естетичних надбань світової культури. Важливо, що було це тоді, як і в нових умовах, дуже на часі. У своєму усереднено-головному типі тодішнє суспільство явило світові роздвоєного, неглибокої освіти, закомплексованого на суспільний переворот, морально примітивного різночинця, інтелігентом якого назвати лише умовно. Відсунутий функціонерами сповідуваної ними соціалістичної ідеї, у новіших часах – нуворишами-мільйонерами – на узбіччя суспільства, ним же вигаданого і спровокованого, інтелігент став їх слугою, створив табуни конформістів/сексотів, щоб знову мислити про нові перевороти й переділи майна задля уявної суспільної справедливості.

Інтелегент Лесі Українки – це мислитель, особистість, сформована болем Шевченка, ризикованою працею учасників Кирило-Мефодіївського братства, патріотизмом „до глибини кишені” Чикаленка, реалізована подвижництвом Юрія й Івана Липів, воєнними трудами й героїзмом січових стрільців та воїнів УПА, тривогами й „Роздумами про Україну” Романа Рахманного (Олійника) та інших політичних емігрантів, мучеництвом Стуса, пасіонарністю Чорновола. Тому осягнення цього типу героя Лесі Українки, найкращої частки світоглядного „я” письменниці, повинно стати предметом глибокого дослідження.

Література

1. Бердяев М. Философская истина и интеллигентская правда // Вехи. Из глубины.– М.: Правда, 1991.– С. 11–30.
2. Дзюба І. Духовні спустошення і трансформації в українському суспільстві ХХ століття // Дзюба І. З криниці літ.– К.: Обереги; Гелікон, 2001.– С. 667–675.
3. Драй-Хмара М. Леся Українка. Життя і творчість // Драй-Хмара М. Літературно-наукова спадщина.– К.: Наук. думка, 2002.– С. 35–151.
4. Вид-во „Пульсари”, 1999.– С. 17–30.
5. Українка Леся. Твори: В 12 т.– Т. 10.– К.: Наук. думка, 1976.– С. 383.
6. Франко І. Я. Леся Українка // Франко І. Я. Зібр. тв.: У 50 т.– Т. 32.– К.: Наук. думка, 1981.– С. 39–41.
7. Чопик Р. Квітка від Лесі // Чопик Р. Переступний вік: Українське письменство на зламі ХІХ – ХХ століть.– Л.– Івано-Франківськ: Лілея, 1998.– С. 174–191.
8. Юркевич П. Характер і спрямованість сучасної німецької філософії // Юркевич П. З рукописної спадщини.– К.: Видавн. дім „КМ Academia”; Університетське.

Kozachok Y. Ideology and Aesthetics of Thinking of Lesya Ukrainka in Old and New Interpretations.

The ideological sources of creative works of Lesya Ukrainka and their highlightness in critics are analyzed. The peculiarities of the writer's ideology in discourse of ideological collision and through the modern crisis of social idea, loss of general reference points of national idea are clarified.

Key words: intentions, thought generation process, world outlook, spirituality, existence, idea, nihilism, socialism, timespace, selfidentification, adequacy, fight of the ideas.